

РОЗВІДКИ

УДК 930.2:94(430) «14/15»

Володимир Дятлов

●

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РЕФОРМАЦІЯ. ПРОБЛЕМА КОНТИНУЇТЕТУ В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Мета і завдання статті – спробувати з'ясувати роль і місце Реформації XVI століття у модернізації європейської цивілізації. Актуальність її обумовлена насамперед тим, що вчення і реформаційна програма Лютера побудовані на перегляді середньовічної католицької церковності й релігійності, і зазначена проблема безпосередньо пов'язана із взаєминами католицизму і протестантизму в сучасних умовах. Особливого значення вона набуває в світлі 500-літнього ювілею Реформації. У статті проаналізовано основні етапи вивчення і розгляду цієї проблеми в історіографічному дискурсі. Зазначено, що напередодні ювілею спостерігається прагнення лютеранських і католицьких теологів і істориків подолати конфронтаційні моделі історії цієї події. У світлі таких підходів автори наголошують на континуїтеті релігійності Середньовіччя і Реформації, наявності глибоких зв'язків учення Лютера з католицькою традицією.

Ключові слова: Німеччина, Середньовіччя, Реформація, Лютер, католицизм, протестантизм, континуїтет.

Проблема континуїтету і дисконтинуїтету Реформації і Середньовіччя набула особливої актуальності напередодні 500-річного ювілею цієї події. Сама постановка питання не є оригінальною – вона завжди була присутня у фундаментальних і спеціальних працях з історії даного періоду, неодноразово ставала предметом гострих дискусій. Чому в канун ювілею вона привертає таку посилену увагу? Які нові оцінки, погляди і підходи простежуються у її вирішенні і наскільки вони впливають на визначення місця і ролі Реформації в історії Європи? Насамперед зазначимо, що вчення і реформаційна програма Лютера побудовані на перегляді середньовічної католицької церковності й релігійності, і в такому разі поставлена проблема безпосередньо пов'язана із взаєминами католицизму і протестантизму не лише в минулому, а й в сучасних умовах. У пошуках відповідей на поставлені питання у статті здійснена спроба проаналізувати ключові моменти у багатому історіографічному дискурсі даної проблеми.

Найбільшої популярності в історичній науці набула думка про те, що Реформація була викликана глибокою кризою Середньовіччя (феодалізму) і католицької Церкви і поклала початок тривалого процесу модернізації Європи, створення сучасного суспільства з високоефективною ринковою економікою, демократичним устроєм, розгалуженою системою соціального захисту. Витоки даної концепції сягають ранньої протестантської історіографії, яка наголошувала на її прогресивній ролі у світовій історії. У своїй багатотомній «Історії Німеччини в епоху Реформації» (1839 – 1847)

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Леопольд фон Ранке намагався показати єдність реформаційного руху, основні параметри і контури якого були окреслені Лютером. Своїм наративом, вмінням створити цілісну історичну картину історик надовго визначив концептуальні підходи до історії цієї події.

На початку XX століття нове дихання ідеї прогресивності Реформації, її головної ролі у формуванні модерного світу надав відомий історик Ернст Трельч своєю статтею про значення протестантизму для розвитку сучасного світу, якою розпочинався перший том нової, третьої серії «Історичного журналу» (1906). Історик наголошував на тому, що модерна культура, основу якої становлять свобода, індивідуалізм, права людини, свобода совісті, толерантність, сформувались під впливом Реформації і протестантизму. На його думку, Реформація відіграла важливішу роль у перетворенні світу, ніж Французька революція¹. Е. Трельч, як і його попередники з протестантського табору, робили наголос на принципових відмінностях між католицизмом і лютеранством, між середньовічним і модерним суспільно-політичним та економічним устроєм.

Теза про вирішальну роль Реформації у руйнації Середньовіччя і становленні Модерну знайшла своє підтвердження в академічних дослідженнях у істориків, які розглядали її як революцію, «рання буржуазна» (марксистська концепція), «революція «простого народу» (соціальні моделі). Схема: «Середньовіччя (феодалізм, католицизм) – Реформація – Новий час (капіталізм, протестантизм)» доволі міцно утвердилась в історичній літературі. Такі «секуляризовані» концепції, які в даній статті автор не ставить за мету розглядати, посилювали протестантську легенду про вирішальну роль Реформації у формуванні модерного світу.

Опонентами вище названих концептуальних підходів виступали католицькі історики, які категорично заперечували тезу про загальну суспільно-політичну кризу і кризу католицької Церкви напередодні Реформації. Цілком логічним був їхній висновок про негативну роль цієї події, яка призвела до розколу християнства. Дана історіографічна традиція розвивалась паралельно з протестантською, однак її доводи мало впливали на позиції опонентів. Навіть фундаментальне багатомне дослідження Йоганна Янсена про культурний, соціально-економічний і релігійно-політичний розвиток Німеччини в епоху пізнього Середньовіччя та Реформації, яке побачило світ одразу за роботою Л. Ранке, мало що змінило в поглядах протестантських істориків. На основі широкого історичного матеріалу Й. Янсен обстоював тезу про католицький ренесанс напередодні Реформації, прояви якого він вбачав у поширенні і піднесенні масової побожності й благочестя віруючих. Реформація в такому баченні зображалась як трагедія західного християнства, викликана вченням і діяльністю Лютера та його послідовників. Основна думка автора зводилась до того, що Лютер завдав непоправної шкоди цьому процесу, порушив послідовний розвиток щирої релігійності народу і спровокував серію революцій².

Багатий історичний матеріал, зібраний і залучений Й. Ясеном для підтвердження розквіту католицького благочестя і релігійності в епоху пізнього Середньовіччя, знайшов принципово інше тлумачення з боку протестантських авторів. Відомий історик Фрідріх Бецольд вважав, що така форма релігійності була найпритаманніша «простому народу», в той час як інтелектуальна і політична еліта ставились критично до неї. На відміну від Й. Янсена, він акцентував увагу на антиклерикальному потенціалі народної релігійності, який пізніше буде використаний реформаторами³. Своїм тлумаченням феномену масової побожності він, по суті, відвів удар Й. Ясена проти протестантської класичної схеми декадансу католицизму і феодалізму в епоху пізнього Середньовіччя. Натомість роботи Ф. Бецольда іншим способом підтверджували тезу про піднесення, а не кризи католицизму на зламі п'ятнадцятого і шістнадцятого століть.

Вектор досліджень у протестантській традиції першої половини XX століття був спрямований головним чином на пошук соціальних, політичних і релігійних протиріч, які трактувались як ознаки глибокої кризи суспільства, наслідком якої стала Реформація. Католицькі історики, навпроти, продовжували наполегливо доводити, що

Реформація – справа «розкольника» Лютера, який своїм ученням ввів суспільство в оману. Нову серію аргументів почали шукати у психологічному аналізі, у світлі якого реформатора зображували як людину з низкою психічних відхилень та комплексів, а не «герольдом істини». Автори найфундаментальніших досліджень Генріх Деніфле⁴ і Гартман Грізар⁵ у різних сферах, перший у догматиці, другий у психолого-історичному аналізі, обстоювали тезу, про те, що папська Церква в епоху пізнього Середньовіччя забезпечувала запиту пастви, здатна була здійснювати помірковані реформи, які б не руйнували і не розколювали християнство подібно «єретику і віровідступнику Лютеру». Обидва автори намагалися підтвердити концепцію Й. Янсена новими аргументами й послабити негативне ставлення до Лютера і Реформації. Незважаючи на конфесійну упередженість, ретельне і глибоке дослідження середньовічної догматики Г. Деніфле показало її принципові відмінності від реформаційних доктрин і тим самим додало аргументів про важливу роль Реформації у формуванні підвалин модерної релігійної культури. Значною мірою посилення конфронтаційного характеру історико-теологічного дискурсу підігрівалось соціально-політичним протистоянням, глибокими кризами і конфліктами першої половини XX століття, в епіцентрі яких опинилася Німеччина.

Неприхований упереджений догматично-конфронтаційний підхід до вивчення історії Реформації мав небезпеку призвести обидві сторони до абсурдних тверджень й викликати, попри ретельність аналізу джерел, недовіру до такого роду літератури. Прорив у католицькій історіографії Реформації здійснив історик Йозеф Лортц, який виступив як проти протестантської ідеалізації «релігійного генія Лютера», так і проти католицької версії про благополучне становище папської Церкви, яке зруйнувала Реформація. На широкому історичному матеріалі він показав наявність численних негараздів у пізньому середньовічному католицизмі, релігійну безпорадність, зловживання вищих ієрархів, їхню нездатність до проведення реформ. «Церковна революція», на його думку, стала логічним наслідком такої ситуації, а реформаційний рух призвів до трагічного розриву з релігійно-церковною традицією Середньовіччя. Своім твердженням про те, що «Лютер відмежувався від того католицизму, який, по суті, не був католицьким», історик дав зрозуміти, що ідеї Лютера були продовженням середньовічної церковної традиції⁶.

Після Другої світової війни в німецькій історіографії починається помітний тренд до пом'якшення конфронтаційних моделей історії Реформації і Контрреформації. Перегляд моделі «Реформація – Контрреформація» розпочав католицький історик Губерт Єдін. Своім нарисом «Католицька Реформація або Контрреформація», оприлюдненому в 1946 році, він наголошував на позитивному значенні понять «католицька Реформація» і «євангелічна Реформація», чим суттєво змінив уявлення про церковні перетворення в Європі в період раннього Нового часу⁷. Концепція Г. Єдіна сприяла пом'якшенню одвічного антагонізму між католиками і протестантами⁸. На початку 60-х років нові дослідження Г. Єдіна⁹ і поява четвертого видання книги Й. Лортца «Реформації в Німеччині» співпали в часі з початком понтифікату папи Йоганна XXIII і появою «Декрету про єкуменізм», в якому визнавалась провина обох сторін у церковному розколі часів Реформації і Контрреформації. Фактично, це означало визнання правоти позиції Й. Лортца, який свого часу чітко зазначив: «Реформація є католицькою справою в тому сенсі що вона була викликана католицькими причинами і провинами, які слід визнати і «залучити лютерівське багатство до католицької Церкви»¹⁰.

З боку протестантських істориків рух на зближення концептуальних підходів до історії Реформації і католицької Реформи був не менш помітним. У центрі уваги при цьому постала проблема кризи Церкви і суспільства пізнього Середньовіччя. Бернд Меллер, історик і теолог протестантського напрямку, в своєму дослідженні не лише погодився з твердженням про феномен масової побожності і зростання могутності папської Церкви напередодні Реформації, а й поставив під сумнів концепцію загальної кризи. Стаття про масову побожність і благочестя на зламі XV – XVI століть, опублікована у 1965 році в «Архіві історії Реформації», стала справжньою сенсацією¹¹.

Історик визнав, що без урахування феномену піднесення католицького благочестя та побожності в епоху пізнього Середньовіччя не можна зрозуміти успіх Лютера. Не випадковим, на його думку, є також те, що Реформація виникла у Німеччині, саме там, де збереглося найбільш середньовічне ставлення до віри і релігії, а не, наприклад, у Франції¹². П'ятнадцяте століття Б. Меллер назвав найпобожнішим за всі часи існування католицької Церкви, а «народ», як ніколи до цього був не лише учасником, а й активним суб'єктом релігійно-церковного життя¹³. Ще раніше таке спостереження висловив французький історик Люсьєн Февр, за словами якого, у Франції напередодні Реформації «не тільки не залишалася незмінною відданість старовинним віруванням, але й до традиційного благочестя вдавалися з особливим завзяттям»¹⁴. Підйом релігійного благочестя і побожності напередодні Реформації – явище загальноєвропейське, в першу чергу в тих країнах, де відбудеться Реформація. Л. Февр розглядав такий радикальний розрив Реформації з католицьким благочестям в контексті парадоксальності історичного процесу, відсутності в ньому логічно-детермінованого розвитку подій. Б. Меллер, на відміну від своїх попередників, сформулював версію, згідно з якою вчення Лютера та його реформаторська програма народилися не з індивідуального протесту і розриву з середньовічною релігійністю і побожністю, а природнім чином вирости з них.

Дослідник наголошував на тому, що за зовнішніми церковними обрядами, паломництвами, індульгенціями, братствами мали місце релігійний ентузіазм і глибокі внутрішні переживання широких верств суспільства, відірвані від офіційної церковності та вищого кліру, далекого від духовних запитів своєї пастви. Значною мірою такі положення корелюються з висновками нідерландського історика Йоганна Хейзінги, який на основі культурно-історичного аналізу відкрив явище посилення автономності зовнішнього культу, його віддалення від внутрішніх релігійних переживань віруючих в епоху пізнього Середньовіччя¹⁵.

Феномен масової побожності і благочестя Б. Меллер розглядав у загальному історичному контексті й використав його як аргумент проти усталеної на той час в історичній літературі ідеї загальної кризи офіційної Церкви та суспільно-політичної системи за часів пізнього Середньовіччя. На його думку, напередодні Реформації мали місце лише окремі кризові явища: протиріччя між слабкою Імперією та імперськими станами, між церковним благочестям і зловживаннями кліру; занепад політичної могутності окремих міст і зміцнення князівської локальної державності; соціальні протиріччя, викликані розвитком ранніх капіталістичних відносин. Прагнення до перебудови політичних відносин на раціональних засадах, утвердження внутрішнього благочестя і відповідальності людини перед Богом істотно впливали на суспільно-політичну атмосферу того часу¹⁶. Однак всі ці кризові елементи і нові тенденції в Німеччині, на думку історика, були ніяк не меншими, ніж в інших країнах Європи того часу. Висновок Б. Меллера досить категоричний: ідея загальної кризи є штучною конструкцією, створеною істориками методом механічного з'єднання кризових моментів передреформаційної доби. Реформація була продовженням процесів, які розпочалися в попередні десятиліття, за короткий історичний термін вона реалізувала те, що готувалося різними соціальними, релігійними та політичними силами ще задовго до виступу Лютера. У ній перетиналися задуми церковної *reformatio*, загальноімперські «реформації», політичні претензії імператора і князів, лицарів, соціально-політичні вимоги бюргерів, селян, нижчих верств.

Концепт загальної кризи історик спростовував головним чином на основі дослідження імперських міст в епоху Реформації, в якому він намагався показати відносну соціально-політичну стабільність у містах, хоча й визнав, що зв'язок релігійних вимог з соціальними і економічними устремліннями бюргерів значною мірою сприяв, а не заважав успіху і перемозі реформаційного руху. Реформаційна проповідь, на його думку, викликала глибоку екзистенціальну зацікавленість бюргерів – релігійні проблеми хвилювали їх не менше, ніж соціальні та політичні перетворення. Однак головний висновок історик формулює в дусі традиційного теологічного підходу: людина XVI століття прагнула перш за все досягти спасіння і не ставила головною

метою політичні та соціальні перетворення. Масове захоплення обрядовістю і культом перетворили їх в самостійний феномен, відірваний від внутрішньої віри, проти якого була спрямована Реформація¹⁷.

У відповідь на статтю Б. Меллера історик Герхард Шебіц спробував довести наявність загальної кризи феодалізму і середньовічної Церкви, що, на його думку, спричинило Реформацію і прискорило перехід до Нового часу¹⁸. Відомий історик і теолог Ганс-Юрген Гертц з принципово інших позицій також наголошував на глибоких соціально-політичних і релігійних протиріччях у суспільстві напередодні Реформації, які Б. Меллер, за його словами, недооцінює у своїх роботах.

Дискусія посилила інтерес до проблеми зв'язку середньовічної релігійності й реформаційного руху і мала наслідком появу серії нових досліджень німецьких істориків, у яких було підтверджено феномен масової побожності і благочестя в епоху пізнього Середньовіччя¹⁹. Музейні виставки на цю тематику, здавалося, остаточно розвіяли скепсис опонентів католицького ренесансу. Особливо красномовною була експозиція і каталог виставки з історії благочестя в землях Середньої Німеччини, колиски Реформації. Категоричний висновок учасників проекту про те, що в епоху пізнього Середньовіччя не було ні громадської, ні церковної, ні релігійної кризи²⁰, ще більш гостро поставив питання: чому ж в такому випадку сталася Реформація?

Протиріччя між зовнішнім культом і внутрішніми релігійними почуттями та переживаннями людей пізнього Середньовіччя лише частково можуть пояснити витоки Реформації. Один із провідних істориків і теологів Бернд Хамм у пошуках континуїтету і дисконтинуїтету пізнього Середньовіччя і Реформації сформулював концепцію загального «нормативного центрування суспільства на основі релігії»²¹. На його думку, напередодні Реформації в німецькому суспільстві посилюються плюралізм, індивідуалізм, загострення конфліктів, утрата авторитету церковних інституцій, окреслюються головні лінії майбутніх перетворень. Реформація акумулювала це різноманіття і спрямувала зусилля на приведення всіх сфер життя суспільства у відповідність з нормами і цінностями Святого Письма. Політичні та соціальні відносини не розглядалися поза релігійним контекстом, а вчення Лютера про два царства і два правління, світське і духовне, в реальній практиці не дотримувалося. Звернення до Святого Письма як до нормативного тексту призводило до переплетення світського і релігійного компонентів до такої міри, що їх важко розмежувати. Прикладом цього може бути процес перетворення церковнослужителів у мирян і, навпаки, мирян у кліриків²². Визначення провідної ролі Святого Письма забезпечило глибокий зв'язок релігійності пізнього Середньовіччя і раннього Модерну.

Найпоследовніше тезу про традиціоналізм реформаційної програми Лютера обстоював у свої працях Хайко Оберман, який наголошував на тому, що вона була продовженням попередніх пізньосередньовічних ідей і у багатьох положеннях мала консервативний характер. Модернізацію, утвердження нових цінностей та відносин у суспільстві історик пов'язував з «другою Реформацією» Кальвіна²³.

Проблема континуїтету Реформації і Середньовіччя виявилася в центрі уваги учасників спеціального симпозіуму²⁴. Більшість його учасників указували на її глибокий зв'язок з релігійними процесами, які відбувалися на рубежі XV – XVI ст. Організатором симпозіуму і послідовним захисником ідеї про наступність пізньої середньовічної релігійної традиції і реформаційних новацій виступив Б. Меллер. Історик помітно розширив свою аргументацію і продовжував наполягати на тому, що Реформація була найтіснішим чином пов'язана з релігійним світоглядом і практикою, які сформувалися за часів пізнього Середньовіччя. За його словами, навіть рішуча відмова реформаторів від чернецтва означала не що інше, як поширення його аскези та етики життя на світські відносини. До того ж більшість реформаторів походили з чернечого середовища, а у своїй «динамічній утопії» рання Реформація була «новим чернецтвом»²⁵.

Учасники дискусії, навіть ті, які схильні були підкреслювати новаторський, прогресивний характер Реформації, погодилися з тим, що ранній протестантизм у своїй соціальній і моральній доктрині представляв собою «нову патріархальність». Гайнц

Шиллінг у пошуках відповіді на питання про те, чи була Реформація переломом або ж піковим моментом у тривалому процесі пізньосередньовічних реформ, спробував знайти найкомпроміснішу формулу континуїтету²⁶. На його думку, Реформація виступає в якості перехідного періоду між «згустком пізнього Середньовіччя і ранньомодерною церковністю і державністю, становлення яких відбувалось під знаком конфесіоналізації». Розглядаючи Реформацію як тривалий процес реформ, історик усе ж схильний акцентувати увагу на її новаторському векторі²⁷. На його думку, Реформація і конфесіоналізація виступають як єдиний процес глибоких змін у релігійно-церковному та соціально-політичному житті. У часовому вимірі вони становлять єдину «конфесійну епоху», органічною частиною якої, як це не парадоксально, слід вважати також «католицький ренесанс» напередодні Реформації.

Посилення екуменічного руху, пошуки зближення Римо-Католицької Церкви і Євангелічної Церкви Німеччини напередодні 500-річного ювілею стають все більш помітними, що далось взнаки на концептуальних підходах нової генерації протестантських істориків і теологів, які категоричніше почали обстоювати тезу про глибокі зв'язки між Середньовіччям і раннім Модерном.

Учень Б. Меллера, відомий історик, теолог і діяч Євангеліської Церкви Німеччини Томас Кауфман сформулював тезу про подолання «важкого тягаря Реформації» у розколі християнства. Характерним для концептуальних підходів дослідника є фокусування уваги на ранній Реформації, її континуїтету і дисконтинуїтету з пізнім Середньовіччям. Він зберігає традиційний інтерес до особистості Лютера як центральної постаті європейської Реформації, досить детально показує, яким чином теологічні ідеї реформатора стають ядром нового дискурсу, який продукував нові політико-правові уявлення і перетворення. Історик визначає реформаторську теологію та релігійні нововведення як центральний момент розвитку і модернізації суспільства²⁸. Проблему новаторства Реформації Т. Кауфман вирішує на основі принципу «контекстуальності ранньої Реформації» й у такий спосіб намагається показати єдність і розмаїття реформаційного дискурсу. Вчення Лютера використовувалось різними «акторами» відповідно до своїх інтересів і задумів, в залежності від ситуації, що складалася в ході реформаційної драми. Гнучка модель «контекстуальності», з одного боку, давала можливість показати глибокий зв'язок ранньої Реформації із релігійністю пізнього Середньовіччя, на чому наполягав Б. Меллер, а з іншого – підкреслити її модернізаційний вектор.

На відміну від компромісної позиції Т. Кауфмана, протестантський історик і теолог Фолькар Леппін виступає найпослідовнішим захисником ідеї континуїтету Середньовіччя і ранньої Реформації. На його думку, слід розрізнити «реальну» Реформацією і наступні уявлення про неї як про модернізацію і радикальний розрив з середньовічним католицизмом²⁹. Головна теза дослідника: вчення Лютера і рання Реформація були продовженням середньовічного прагнення віруючих до внутрішньої віри, побожності і благочестя, яке за часів пізнього Середньовіччя вступає в гострий конфлікт з офіційною церковністю і формалізованим зовнішнім культом. Центральне місце в його аргументації посідає положення про глибокий зв'язок учення Лютера з середньовічною містикією. Реформація акумулювала в собі багато чого з арсеналу середньовічного католицизму і представляла собою не революційний процес, а тривалу трансформацію³⁰. Історик наполягає на необхідності деконструкції як католицької, так і протестантської історіографічних легенд про Лютера як ворога католицизму і Церкви. Настав час, на його думку, безпосереднього і неупередженого звернення до спадщини та діяльності Лютера в контексті реалій тогочасної дійсності. Спроби історика представити Лютера як компромісну постать у реформуванні середньовічної Церкви мають чітко виражену громадсько-релігійну спрямованість – сприяти подоланню одвічного антагонізму між католицизмом і лютеранством. За визнанням історика, «я переконався в тому, що між даними конфесіями більше спільного, ніж того, що розділяє». Така позиція історика, за його словами, знаходить більше співрозмовників у католицькому середовищі, ніж в євангелічному, чимало представників якого критично ставляться до такого погляду на постать Лютера і ранню Реформацію.

Невдачі і розчарування в пошуках концепції «єдиної» Реформації, наявність численних парадигм, моделей, дискурсів цього феномену призвели до стихійного понятійному плюралізму. Історики вважають за краще говорити все більше не про Реформацію, а про реформації. Таким чином, ставиться під сумнів єдність цього історичного феномену. В історичній і теологічній літературах стали широко використовуватися в якості окремих феноменів поняття «віттенберзька Реформація», «швейцарська Реформація», «радикальна Реформація», «конфесіоналізація», «католицька Реформа», «католицька Реформація», «євангельська Реформація»³¹. Понятійне багатоголосся обумовлено не тільки теоретико-методологічними пошуками, прагненням підкреслити різноманіття Реформації, наявність у ній різних, часто ворожих один одному течій і напрямів. У даному випадку воно є свідченням скептичного ставлення до концепту «єдино вірної» лютерівської Реформації і визнання цінності всіх реформаційних потоків, які призвели до утвердження протестантизму. Широкий спектр історіографічної палітри дає можливість визначити найпоміркованіші варіанти тогочасних реформаторських проєктів, які сьогодні можуть бути використані як мости для зустрічі і діалогу різних конфесій і подолання 500-річного розколу західних церков. Одним із них є концепція католицької Реформи, яка в період Реформації не знімалась з порядку денного і мала багато впливових прихильників.

Історики довгий час концентрували увагу на з'ясуванні програм, складу учасників реформаційного руху, в той час як «католицький табір» зображувався схематично, як єдине ціле. Внутрішні процеси в католицизмі залишалися на периферії дослідницького інтересу. Новацією останніх десятиліть є звернення істориків і теологів до даної проблематики. Фундаментальні видання католицької публіцистики, документів, поява досліджень, присвячених вивченню життя і діяльності противників Лютера, спростували уявлення про католицький табір як про церковно-релігійний моноліт, показали наявність у ньому впливових церковних і політичних сил, які виступали за глибокі перетворення. Концепція Реформи, поміркованого варіанту оновлення Церкви і суспільства стирає грань між реформаційним і католицьким таборами, показує широку прикордонну смугу між ними. Автори концепції вказують на складний характер відносин між ідеологами Реформи і Реформації, які, попри свою ворожість, не виключали можливості компромісу.

Таким чином, напередодні ювілею вектор вивчення Реформації змінився на перегляд конфронтаційних моделей, у тіні яких залишалися численні точки дотику католицизму і лютеранства, суспільства пізнього Середньовіччя і раннього Модерну. Нові підходи є відповіддю на суспільний запит – об'єднання Європи, інтеграційні процеси, зміна релігійної мапи, поява великого мусульманського анклаву спонукають християнські церкви до зближення і подолання старого протистояння.

Чи можливо сформулювати принципово іншу концепцію Реформації, яка б відображала не лише конфронтацію і розкол, а й широке поле релігійного і соціально-політичного компромісу. Чи не є радикальна зміна історіографічного дискурсу реформаційної тематики кон'юнктурною? Кому довіряти тим, хто стверджував і переконував у тому, що Лютер – ворог католицької Церкви і реформатор, який проклав дорогу до Нового часу, чи тим, хто переконує, що він був щирим католиком, який прагнув реформувати Церкву і ніяким чином не поривав із середньовічними католицькими устоями? Як поєднати такі б здавалось несумісні речі, коли «ворогів Реформації» в новітній літературі починають зображати як ідеологів і лідерів Реформи?

В історичній події, особливо такій масштабній як Реформація, можна знайти все те, що буде відповідати поставленому завданню історичного дослідження. Чи були конфронтація і протистояння за часів Реформації? Безперечно, так. Історіографія попередніх століть витратила чимало зусиль, щоб довести таке твердження. Історичні концепції тієї чи іншої революційної події народжуються як невід'ємна її складова і несуть у собі ідеологічний запал і бажання довести правоту тієї чи іншої сторони. Вони є, таким чином, продовженням попередньої боротьби і тривалий час зберігають у собі інерцію давнього протистояння. Світогляд нових поколінь істориків формується в інших історичних умовах, натомість у ньому залишаються константи, закладені в далекому минулому.

З посиленням європейської інтеграції, прагненням до миру та співробітництва відбувається зміна фокусу дослідження – в полі зору починають перебувати не конфронтація і розкол, спричинений Реформацією, про які за століття написано Монблан літератури, а тогочасний рух за примирення, прагнення до компромісу, намагання різних суспільних сил не допустити «громадянської війни». На узбіччі наукового інтересу тривалий час залишається той факт, що значна частина суспільства посідала спостережливу позицію в релігійному протистоянні, не могла визначитися й готова була прийняти будь-яку систему релігійного і конфесійного устрою, яку запропонують «зверху». Поряд з активними учасниками подій залишалось чимало тих, хто залишався байдужим до «гризні ченців». Вивчення цієї широкої смуги соціальних настроїв, поміркованих проєктів перетворень і подолання розколу, безперечно, може багато в чому змінити уявлення про Реформацію.

Чи можна в такому разі говорити про незалежність і незаангажованість історіографічного дискурсу, здатність дослідників до наукових і неупереджених висновків та положень? Істориків можна дорікати в тому, що вони були учасниками конфесійного протистояння і певним чином «обслуговували» протилежні сторони історичними й теологічними аргументами та доводами. Однак слід зазначити, що науковий дискурс має свою автономію і незалежність від громадської та політичної кон'юнктури. Так, прагнення дослідників вивчати Реформацію під знаком об'єктивності та історизму сприяло подоланню конфронтаційних моделей і поглядів, що далось взнаки на суспільному дискурсі, історичній пам'яті і на конфесійних взаєминах. Слід віддати належне історикам, твори яких не були «актуальними» для свого часу, історикам, які йшли не в ногу з «більшістю» і зустрічали з їхнього боку рішучу критику, – їхні праці, висновки і погляди стають у нагоді в іншому історичному часі.

1. Troeltsch E. Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt // Historische Zeitschrift. – 1906. – Bd. 1. – H. 1. – S. 38 – 39, 57.
2. Janssen J. Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. Janssen J. Die Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters (8 Bde). – Freiburg, 1878–1894.
3. Bezold F. Die «armen Leute» und die deutsche Lieteratur des späteren Mittelalters // Historische Zeitschrift. – 1879. – Bd. 41. – H. 1. – S. 5 – 7.
4. Denifle H. Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung, quellenmässig dargestellt. – Mainz, 1909.
5. Grisar H. Reformatorenbilder. Historische Vorträge über katholische Reformatoren und Martin Luther. – Freiburg im Breisgau, 1883; Grisar H. Luther. 3 Bände. – Freiburg i Br., 1911/12.
6. Lortz J. Die Reformation in Deutschland. 2 Bände. – Freiburg im Br., 1939/40.
7. Jedin H. Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil. – Luzern, 1946.
8. Мякшин В.А. Католическая реформа и Контрреформация в понимании Губерта Йедина // Средние века. – 2010. – Вып. 72 (1-2). – С. 267 – 280.
9. Jedin H. Katholische Reform und Gegenreformation // Handbuch der Kirchengeschichte / Hrsg. H. Jedin. – Freiburg, 1967. – Bd. 4/2. – S. 477, 483.
10. Luther in katholischer Sicht gestern und heute // Concilium. 2. – 1966 – S. 233.
11. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1965. – Bd. 56. – S. 5-31; Moeller B. Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt? // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1984. – Bd. 75. – S. 176-193.
12. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500. – S. 30.
13. Ibid.. – S. 11.
14. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 446.
15. Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М., 1988. – С. 163 – 164.
16. Moeller B. Reichstadt und die Reformation. – Gütersloh, 1962. – S. 46-47.

17. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500... – S. 6, 31.
18. Zschäbitz G. Gab es eine ideologische Krise vor der Reformation? // Weltwirkung der Reformation. – Berlin, 1969. – Bd. 1. – S. 187 – 189.
19. Hamm B. Frömmigkeit als Gegenstand theologiegeschichtlicher Forschung // Zeitschrift für Theologie und Kirche. – 1977. – Bd. 74. – S. 464 – 497; Sydow J. Bürgerschaft und Kirche im Mittelalter. Probleme und Aufgaben der Forschung // Bürgerschaft und Kirche. – Sigmaringen, 1980. – S. 9-25; Boockmann H. Kirche und Frömmigkeit vor der Reformation // Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers. – Frankfurt a.M., 1983. – S. 42; Rabe H. Deutsche Geschichte 1500-1600: das Jahrhundert der Glaubenspaltung. – München, 1991. – S. 155 – 157.
20. Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation in Mitteldeutschland
Katalog zur Ausstellung «Umsonst ist der Tod» / Hrsg. im Auftrag der Mühlhäuser Museen, des Stadtgeschichtlichen Museums Leipzig und des Kulturhistorischen Museums Magdeburg von H. Kühne, E. Bünz und Th. T. Müller. – 2014.
21. Hamm B. Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation. Der Prozess normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland // ARG. – 1993. – Jg. 84. – S. 16-54.
22. Hamm B. Reformation «von unten» und Reformation «von oben». Zur Problematik reformationshistorischer Klassifizierungen // Guggisberg H. R, Krodel G. G., Füglistner H. (Hg.). Die Reformation in Deutschland und Europa: Interpretationen und Debatten // Archiv für Reformationsgeschichte. Sonderband. – Gütersloh, 1993. – S. 256-293.
23. Oberman H. A. Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf. – Göttingen, 1986; Oberman H. A. Zwei Reformationen. Luther und Calvin – Alte und Neue Welt. – Berlin, 2003.
24. Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte. 1996. / Hrsg. B. Moeller. – Gütersloh, 1998.
25. Moeller B. Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum // Die frühe Reformation als Umbruch... – S. 89-90.
26. Schilling H. Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Reformes? // Die frühe Reformation als Umbruch. Wissenschaftliche Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte. 1996. / Hrsg. B. Moeller. – Gütersloh, 1998. – S. 13 – 34.
27. Schilling H. Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt... – S. 24.
28. Kaufmann Th. Der Anfang der Reformation. Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung. – Tübingen, 2012; Kaufmann Th. Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation. 3. Aufl. – München, 2017.
29. Leppin V. Die Reformation. – Darmstadt, 2013; Leppin V. Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln. 2. Aufl. – Tübingen, 2017.
30. Transformationen. Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation. – Tübingen, 2015.
31. Berndt H., Moeller B., Wendebourg D. Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation. – Göttingen 1995. – S. 57-127.

The purpose and objectives of the article are to find out the role and place of the seventeenth century Reformation in the modernization of European civilization. Its topicality is due primarily to the fact Luther's doctrine and reform program is based on a revision of the medieval Catholic church and religion, and this problem is directly related to the relationship between Catholicism and Protestantism in modern conditions. The 500th anniversary of the Reformation outlines the importance of this problem. The article analyzes the main stages of the study and consideration of this problem of historiographical discourse. It is noted that on the eve of the anniversary there is a tendency of Lutheran and Catholic theologians and historians to overcome the confrontational patterns of the history of this event. In the light of such approaches, the authors emphasize the continuity of the religiosity of the Middle Ages and the reformation. The existence of deep links between the Luther's teachings and the Catholic tradition.